

5. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – 36. статей. – Ялта: РВВ КГУ, 2009 – Вип. 21. – Ч. 2. – 222 с.

© 2012

Аврамченко С.М. (м.Черкаси)

СУЧАСНІ ПСИХОАНАЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАРЦИСИЗМУ

Нарцисизм — любов до власного образу, до самого себе, хвороблива самозакоханість. Поняття «нарцисизм» було уведено в наукову літературу англійським ученим Еллісом, який у роботі «Аутоеротизм: психологічне дослідження» описав одну з форм ненормальної поведінки, співвіднесеним їм з міфом про Нарциса [19]. Відповідно до цього міфу, юнак Нарцис, який відрізнявся незвичайною красою, відмовляв всім жінкам, які домагалися його уваги та любові. Коли одна з відкинутих ним (німфа Луну) не винесла страждань безмовної любові й померла, богиня правосуддя Немезіда вирішила покарати Нарциса: побачивши своє відбиття у воді озера, юнак настільки закохався в нього, що, будучи не в змозі відірватися від споглядання власного образу, помер від любові до себе [15].

Рис. 1. *Метаморфози Нарциса. (Сальвадор Далі, 1937 р.)*

Саме цю картину (див. рис. 1.) С. Далі показав Зігмунду Фрейду під час їхньої першої (та єдиної) зустрічі у Лондоні у липні 1938 року як доказ того, що він є одним з найбільш палких прихильників фрейдівського учіння.

У психоаналізі термін «нарцисизм» був використаний З. Фрейдом в 1910 р. для характеристики процесів лібідо [28], спрямованих не на інші сексуальні об'єкти, а на власне «Я». За словами засновника психоаналізу, поняття нарцисизма було запозичено ним з описаного П. Некке в 1899 р. як переверсії, за якої доросла людина дарує власному тілу всі ніжності, які зазвичай проявляють по відношенню до іншого сексуального об'єкта. Слід відмітити, що на той час у психоаналізі вже виникли уявлення, пов'язані з відсутністю прив'язаності лібідо до сексуальних об'єктів у випадку шизофренії.

В 1908 р. після обміну думками з З. Фрейдом німецький психоаналітик К. Абрахам висловив ідею, відповідно до якої лібідо у тих, хто страждає на психічні розлади, відвертається від об'єктів і направляється на «Я», що може стати джерелом марення величчя при шизофренії [14]. Отже, відштовхуючись від фіксації лібідо на «Я» суб'єкта, З. Фрейд став використати термін «нарцисизм» не тільки для характеристики хворобливого відношення людини до свого власного тіла як до сексуального об'єкта, але й у більш широкому плані, що має відношення до його нормального сексуального розвитку. Раніше в роботі «Три нариси по теорії сексуальності» він показав, що інфантильні сексуальні потяги спочатку задовольняються на власному тілі, тобто аутоеротично, а здатність до аутоеротизму є характерною рисою прояву дитячої сексуальності. Згодом, із введенням у наукову термінологію поняття «нарцисизм», З. Фрейд дійшов думки, що «аутоеротизм був сексуальним проявом нарцисичної стадії розміщення лібідо» [20].

У роботі «Тотем і табу. Психологія первісної культури й релігії» засновник психоаналізу відзначив, що розвиток психоаналізу призвів до необхідності розкласти стадію аутоеротизму на дві, одну з яких можна назвати «стадією нарцисизму». З цього приводу він писав: «Хоча ми ще не маємо можливості дати цілком точну характеристику цій нарцисичній стадії, у якій диссоційовані до того сексуальні потяги зливаються в одне ціле й зосереджують «Я» як на об'єкті, ми все ж починаємо розуміти, що нарцисична організація вже ніколи не зникає повністю. Певною мірою людина залишається нарцисичною навіть після того, як знайшла зовнішній об'єкт для свого лібідо; знайдений нею об'єкт являє собою ніби еманацию лібідо, що залишилось при «Я», але можливе зворотне повернення до останнього» [29].

Розглядаючи стадію нарцисизму З. Фрейд спробував її пов'язати з нарцисизмом, виявленим у примітивних людей та невротиків, що мають високу оцінку психічних актів [26]. На його думку, в обох випадках психічним наслідком надмірної оцінки виявляється всемогутність думок або «інтелектуальний нарцисизм». Якщо у всемогутності думок психоаналітик бачить доказ нарцисизму примітивних народів, то він може зважитися на

сміливу спробу провести паралель між щаблями розвитку людського світогляду й стадіями лібідного розвитку окремого індивіда. Засновник психоаналізу висунув положення, відповідно до якого «анімістична форма відповідає в такому випадку нарцисизму», релігійна форма – щаблю любові до об'єкта, що характеризується прихильністю до батьків, а наукова форма – стану зрілості індивіда, що відмовляється від принципу задоволення, шукає свій об'єкт у зовнішньому світі й пристосовується до реальності [35].

Український дослідник Я.М.Коган (1926), одеський лікар-психіатр, прихильник психоаналітичного навчання З.Фрейда, здійснив спробу провести паралелі філогенетичного й онтогенетичного лібідного розвитку. Він справедливо відзначив, що ці паралелі мають дуже глибоке коріння й ґрунтуються на ідентичності процесів свідомого й несвідомого життя. Досліджуючи філогенетичні аспекти психічного життя, Я.М.Коган зіставляв їх з онтогенетичним розвитком. Посилаючись на роботу Мюллера-Лієра "Фази любові" він відзначав, що споконвічно картина любові складалася тільки з первісних складових, а все те, що згодом до цієї першооснови було прикладено, є даром культури.

Онтогенетичні підтвердження полягають у тому, що окремий індивідуум насправді проходить ті щаблі розвитку, які повинен був пройти увесь рід. Ґрунтуючись на роботах З.Фрейда (1899, 1905, 1914) і Х. Елліса (1898), дослідник проаналізував онтогенетичні й філогенетичні аспекти лібідного розвитку. Він послідовно виділив стадію автоеротичну, нарцисичну й стадію вибору об'єкта із зовнішнього середовища (об'єктної любові). Варто підкреслити, що Х.Елліс вважав нарцисизм крайньою формою прояву автоеротизму, а З.Фрейд (1912) включив нарцисичну стадію у тимчасову послідовність розвитку лібідо.

Як вже було вище зазначено, у статті "Про нарцисизм" З. Фрейд відмітив, що в примітивних народів ми спостерігаємо риси, які могли б бути прийняті за прояви марення величі, якби вони зустрічалися в поодиноких випадках. До таких можемо віднести, зокрема, величезну переоцінку примітивними народами могутності їхнього бажання й щиросердечних рухів, "всеомгутність думок", віру в надприродну силу слова, прийоми впливу на зовнішній світ, що представляють магію й підтримують уявлення про власну велич і всеомгутність. "Подібне відношення до зовнішнього світу ми припускаємо й у сучасної дитини, розвиток якої нам набагато менш зрозумілий. Таким чином, у нас створюється враження про те, що первинно лібідо концентрується на власному «Я», а згодом частина його переноситься на об'єкти; але власне кажучи цей перехід лібідо на об'єкти не остаточний процес, і воно все-таки продовжує ставитися до охопленим ним об'єктів, як тільки маленького протоплазматичної істоти ставиться до випущеного ним псевдоподоб" (З.Фрейд, 1914). Дуже істотним зауваженням З.Фрейда є те, що лібідо здатне прив'язуватися до зовнішніх об'єктів і повертатися назад. У цьому він вбачав протиріччя між «Я»-лібідо й Об'єкт-лібідо: "Чим більше витрачається й зживається одне, тим убогішим на переживання стає інше" [27].

Вищою фазою розвитку лібідо З.Фрейд визначив стан закоханості, що він визначив як відмову від власної особистості внаслідок прихильності до об'єкта, і протилежністю якого є фантазія параноїка про загибель світу, з огляду на два механізми такої загибелі: один – коли все лібідо переноситься на улюблений об'єкт, іншої – коли воно цілком повертається до «Я».

Я.М.Коган виділив серед безперечних проявів нарцисизму тривале розглядання себе в дзеркалі, закоханість у власні портрети, зачарування звуком, мелодикою свого голосу. Нарцисизм несе свій відбиток і в професійній діяльності, і в продуктах сублимації. Філогенез, як відзначає дослідник, дає нам яскраву аналогію нарцисичної стадії: традицію татування. Немає жодного племені у світі, у якого б не було розмалювання або татування тіла. Без розмалювання шкіри не обходилися навіть люди кам'яного віку. "Фетлахські жінки в Середній Африці протягом дня витрачають кілька годин на свій туалет. Уже з вечора вони починають кілька годин старанно обгортати листами генна пальці рук і ніг, щоб до ранку вони придбали гарні пурпурні кольори. Зуби вони офарблюють по черзі в блакитний, жовтий і червоний кольори, а подекуди один або кілька зубів залишаються, для контрасту, натурального кольорів. Вії вони так само дуже оригінально розмальовують сарною сурмою. Волосся старанно офарблюють синьою фарбою індиго. Дикуни не задовольняються тим, що надягають різні речі навколо шиї, рук і ніг і т.д., де тільки природа дозволяє прикріпити їх і вони ще роблять прорізи на тілі для прикрас" (Леббок, цит. Я.М.Когана, 1926) [13, с.305]. Він так само за аналогією згадав про тенденції сучасних жінок прикрашати себе, використовуючи різноманітні косметичні засоби, біжутерію й туалети.

З.Фрейд, говорячи про вибір об'єкта, відзначав, що "жінки люблять самих себе з тією же інтенсивністю, з який їх любить чоловік", підкреслюючи, що жіночий вибір часто буває по нарцисичному типу [27].

Однак, звернемо увагу на те, що міфологічний Нарцис – чоловік. І його історія, як це не парадоксально, не замикається лише на самоспогляданні. Англійська дослідниця Джулієтт Мітчелл (1975) відзначила, що більшість людей не звертають увагу на присутність Ехо в міфологічному житті Нарциса. Дійсно, в інтерпретації відомого міфу про гарного юнака, що розглядає своє зображення в джерельній воді, за полем зору дослідників залишилось безліч важливих деталей. Останнє пояснюється розмаїтістю версій міфу про Нарциса. Серед них: «Улюбленець німф, мисливець, зневажав увагою дівчат, тому богиня Немесіда карає його за гордість і

відкидання: один раз на полюванні Нарцис побачив в джерельній воді своє зображення й так у нього закохався, що від любові помер. Після смерті він перетворився у квітку» [15].

Відповідно до однієї з міфологічних версій боги покарали Нарциса за те, що він зневажив любов'ю Ехо. Від переживання нерозділеної любові вона так висохла, що залишився в неї тільки голос. Доля Ехо також має різні версії причини втрати голосу, однак в основі незмінно лежали любовні взаємини. Серед інших, приміром, існує міф про те, як ревнива Гера розшукувала свого чоловіка серед німф, а Ехо своїми розмовами відволікала увагу богині. За це Гера відібрала в неї членороздільну вимову, залишивши тільки можливість повторювати закінчення почутих слів.

Дж. Мітчелл також посилається на версію, згідно якої Ехо було покарано богинею Юноною за свою балакучість. Німфа могла повторювати тільки закінчення слів, але з нею трапилося гірше – вона закохалася в юнака Нарциса, що був зайнятий винятково собою. "Вона так само вмерла від безвихідності, хоча в голосі нескінченної луни ми дотепер чуємо відгомін її покарання" (Дж. Мітчелл, 1975). Дослідниця відзначає, що З. Фрейд не згадував Ехо безпосередньо, але цілому ця історія є стрижнем його переосмислення поняття нарцисизму.

"Нарцис, що любив тільки себе, був недосяжний для іншого голосу – ніхто не міг його розбудити від марення соліпсизму" – роміркує Дж. Мітчелл [15]. Ехо була необхідним свідком його долі, а він – її. Нарцис ніколи не вірив у те, що відображення в джерельній воді – його власне, а оскільки ніхто не міг йому про це сказати, він так і вмер від любові, вважаючи себе іншою особистістю. Нарцис постійно ганявся за своєю тінню, що була об'єктом бажання, але йому й у голову не приходило, що в ній був він сам – дзеркало не відображало власного Я, тому що у світі була тільки одна особистість, що могла б розповісти, де себе шукати – Ехо. Вона була втіленням "іншого", існувала сама по собі, була повторенням слів самовихваляння Нарциса. Він залишився вірний своєму прагненню до споглядання власного зображення, і не зміг скоритися тому, що воно має фантазійну основу. "Поступово приступи меланхолії й манії, які поміняли один одного, поглинули його, допоки він не вмер. Це віртуальний акт самогубства, що став символом, навіть у випадку дійсної смерті, завдяки циклічності, який він не зміг уникнути. Цей символ – квітка, що виростає сама із себе, оскільки нарцис не вимагає перехресного запилення: вона росте й в'яне відповідно до пір року; вона знає не більше, ніж його міфічний прототип, про вторгнення іншого – і коли мова йде про особистості, і коли мова йде про смерті" (Дж. Мітчелл, 1975) [15].

Англійська дослідниця дозволила нам наблизитися до тієї сторони міфу, під яку З. Фрейд підвів теоретичну базу в статті "Про нарцисизм" (1914), міркуючи про любовне життя людей і її різної диференціації в чоловіків і жінок [27]. Він підкреслював, що людина має спочатку два сексуальних об'єкти: самого себе і його жінку, що виховує, і при цьому допускав у кожній людині первинний нарцисизм, що іноді може зайняти домінуюче положення при виборі об'єкта.

Особливо важливим, у контексті вищезгаданого, є представлений ним короткий огляд шляхів вибору об'єкта. Перший шлях – нарцисичний. Він має три варіанти: а) те, що собою представляє (самого себе); б) те, чим колись був; с) те, чим хотів би бути; д) особу, що була частиною самого себе. Другий шлях – по опорному типу. Можливі лише два варіанти, але кожний з них містить цілий ряд заміників: а) жінку, що вигодовує; б) чоловіка, що захищає. Безперечно, і Нарцис і Ехо обрали перший шлях, але варіант у кожного свій: Нарцис обрав, не відаючи, самого себе, Ехо – особа, що була частиною самої себе (привласнюючи собі багаторазово обривки фраз Нарциса). Концентрація лібідо Нарциса на «Я» перейшло певну межу, стала патогенною й викликала процес, що привів до хвороби й трагічного завершення. Примітним є той факт, що Ехо, відповідно до міфу "висохла", що є яскравою ілюстрацією збідніння «Я», що впливає з надзвичайно більших прихильностей лібідо до об'єктів за рахунок «Я», тобто ушкодження «Я» внаслідок сексуальних прагнень, що не піддаються більше його контролю.

З. Фрейд стверджував, що цілісність, подібна до «Я», не може бути властива людині у готовому вигляді із самого початку. «Я» необхідно розвивати. Розвинене «Я» твориться в дзеркальному відображенні, відзначала Дж. Мітчелл [15]. Нарцисична будова Я виробляє модель для подальших дій, які виходять за рамки його компетенції. Тому первинна нарцисична ідентифікація, за допомогою якої «Я» є тим, що споконвічно представляється як ідентифікація із власним образом, потім стає підставою для вторинної ідентифікації з іншими людьми.

Розвиток «Я», за З. Фрейдом, пов'язане з відходом від первинного нарцисизму й викликає інтенсивне прагнення знову повернутися до нього. Відхід цей відбувається за допомогою переміщення лібідо на нав'язаний ззовні ідеал «Я», а задоволення можливо завдяки здійсненню цього ідеалу. Одночасно «Я» віддає свої лібідні прихильності об'єктам, заради них воно стає бідніше й вдруге збагачується лібідо за допомогою задоволення та завдяки втіленню ідеалу [27].

У роботі «Про нарцисизм» [26] З. Фрейд не тільки висунув припущення, що прояви лібідо, що заслуговують назви «нарцисизм», та мають місце у нормальному сексуальному розвитку людини, але й висловив

міркування, відповідно до якого нарцисизм не є перверсією і може бути розглянутий у якості лібідного доповнення до інстинкту самозбереження. Тим самим у психоаналізі було підняте питання про необхідність визнання того, що З. Фрейдом було названо «первинним нормальним нарцисизмом». Із цього погляду в класичному психоаналізі визнавалися дві форми нарцисизму: **первинний нарцисизм**, пов'язаний із проявом сексуальності дитини, спрямованої на самого себе, і **вторинний нарцисизм**, співвіднесений зі спрямованістю сексуальності дорослої людини на власне «Я». При цьому він виходив з того, що первинний (первісний) нарцисизм дитини має вирішальне значення для розуміння розвитку його характеру й виключає виникнення примітивного почуття неповноцінності. Поряд з таким розумінням нарцисизма Фрейд розрізняв «Я – лібідо» (нарцисичне лібідо) і «об'єкт – лібідо», вважаючи, що спочатку обидва види енергії злиті воедино, перебувають у стані нарцисизму й тільки з настанням прихильності до об'єктів з'являється можливість відділення сексуальних потягів і потягів «Я». Вивчаючи феномен нарцисизму, Фрейд здійснив порівняння між цим явищем і явищем егоїзму. Для нього *нарцисизм — це лібідне доповнення егоїзму* [64]. Якщо егоїзм найчастіше виступає як постійний елемент розвитку людини, то нарцисизм являє собою змінний елемент. На відміну від егоїзму, що не містить у собі лібідо, нарцисизм має лібідне забарвлення, незалежно від того, чи спрямована сексуальність на об'єкти або на власне «Я». Фрейд виходив з того, що перехід об'єкт-лібідо в «Я» – лібідо можна розглядати як нормальне явище, як це має місце, наприклад, під час сну. Після завершення сну «Я» – лібідо зовсім безболісно переходить у об'єкт-лібідо. Але якщо в результаті дії якого-небудь енергійного процесу сексуальність як би насильно віднімається у об'єкта, то, виявившись нарцисичним, лібідо може не знайти зворотну дорогу до об'єкта. Тобто можливе порушення рухливості лібідо, у результаті чого воно може стати патогенним [5].

Фіксація лібідо, що веде до утворення симптому, виявляється на більш ранніх стадіях психосексуального розвитку, ніж це зазвичай має місце при істерії й неврозі нав'язливих станів. Фіксація лібідо відбувається на стадії примітивного нарцисизму. Конфлікт розігрується між сексуальними потягами й потягами «Я», але на іншому рівні. І в цьому випадку можна говорити про нарцисичний невроз. З розрізненням «Я»-лібідо й Об'єкт-лібідо, з приділенням уваги потягам «Я» психоаналізу відкрився шлях до вивчення нарцисичних неврозів [23]. Це припускало розгортання психоаналітичної роботи у двох напрямках. З одного боку, з'явилася можливість більш глибокого розуміння динаміки розвитку психічних процесів, що ведуть до утворення нарцисичних неврозів, і дослідження різних форм нарцисичних захворювань, включаючи манію величі й марення переслідування. З іншого боку, з'явилася усвідомлення того, що психологія «Я» недостатньо вивчена з погляду психоаналізу й, отже, необхідно заповнити ту прогалину, що утворилася в результаті більшого зсуву дослідження в сферу витісненого несвідомого [29].

Все це дозволило внести нові концептуальні розробки, зокрема поняття «нарцисичної ідентифікації» (об'єкт потягу створений у самому «Я», як би спроектований на нього) або представлення про різні складові частини «Я». Виявлення процесу нарцисичної ідентифікації [24] з неминучістю привело до постановки питання про вивчення того, як і яким чином у самому «Я» виникає об'єкт, на який направляється лібідо, чому й у силу яких причин «Я» стає об'єктом агресії, ненависті, мстивості. Так, дослідження меланхолії показало, що жорстокість проти сексуального об'єкта переноситься на власне «Я» людини, у результаті чого він може мучити самого себе питаннями, у чому винний, що вчинив неправильно, які гріхи зробив. І хоча в цьому випадку нарцисизм людини менш помітний, на відміну від нарцисизма марнолюбної людини, проте він лежить в основі меланхолії, фізичної або моральної іпохондрії. Подібний тип, що характеризується почуттями власної недосконалості й самозвинуваченнями, був названий К. Абрахамом «негативним нарцисизмом». При негативному нарцисизмі людина, як правило, недооцінює все те, що виходить від нього [36].

Представлення З. Фрейда про різні частини «Я» привело не тільки до топічного погляду на психіку з визначенням місця розташування свідомості, предсвідомого й витісненого несвідомого, але й до структурного розуміння психіки, коли в поле зору аналітика попадають такі несвідомі процеси й конфлікти, які пов'язані з діяльністю певної інстанції, що спостерігає – «Я», що функціонує як «Я-ідеал», совісті. На думку З. Фрейда, нарцисизм виявляється перенесеним саме на ідеальне «Я»: людина «не хоче поступитися нарцисичною досконалістю свого дитинства, і коли з віком ставить перед самим собою його як ідеал, те це є тільки відшкодуванням загубленого нарцисизму дитинства, коли він сам був власним ідеалом» [27]. З. Фрейд приділяв значну увагу вивченню неврозів перенесення, на основі яких відшліфовувалася психоаналітична техніка їхнього лікування. Думаючи, що нарцисичні неврози навряд чи є доступними для тієї техніки, якою як правило користувалися при вивченні неврозів перенесення, він вважав за необхідне внести необхідні зміни в технічні методи з метою аналітичного лікування нарцисичних захворювань [65].

Надалі, у міру розвитку теорії й практики психоаналізу деякі психоаналітики, зокрема О. Кернберг, Х. Кохут і ін., стали приділяти більшу увагу, ніж З. Фрейд, вивченню й лікуванню нарцисичних неврозів [11]. Поряд з розробкою техніки лікування нарцисичних захворювань були переглянуті також і погляди З. Фрейда про нарцисизм. Так, визнаючи заслуги З. Фрейда в залученні уваги аналітиків до проблеми нарцисизму, американський психоаналітик Е. Фромм описав своє розуміння проблеми нарцисизму, що виходить за рамки

розгляду цього явища через призму сексуального потягу людини [30]. У його представленні нарцисична людина не обов'язково повинна робити предметом свого нарцисизму всю особистість: часто нарцисичне забарвлення здобувають окремі аспекти особистості, включаючи фізичні особливості, інтелігентність, дотепність, честь; іноді нарцисизм має відношення до таких якостей, якими нормальна людина не пишається, наприклад боязкість. Вчений відзначав, що для нарцисичної людини кожна із цих часткових якостей, що утворюють її Самість, може бути об'єктом нарцисизму.

У роботі «Душа людини» Е. Фромм виходив з того [30], що, подібно статевому інстинкту й інстинкту самозбереження, нарцисизм виконує важливу біологічну функцію. Разом з тим нарцисизм робить людину асоціальною, а в екстремальних випадках веде до захворювання. Виходить свого роду парадокс: нарцисизм необхідний для збереження життя й одночасно являє собою загрозу її збереженню. Рішення цього парадокса представляється Е. Фромму двояким чином. «З одного боку, виживанню служить оптимальний, а не максимальний нарцисизм. Тобто в біологічно необхідній мірі нарцисизм може бути поєднаний із соціальним співробітництвом. З іншого боку, індивідуальний нарцисизм може перетворюватися в груповий, і тоді рід, нація, релігія, раса тощо заступають на місце індивіда й стають об'єктом нарцисичної пристрасті. Таким чином, нарцисична енергія залишається, але вона застосовується в інтересах збереження групи замість збереження життя окремої людини.

Особливим об'єктом розгляду Е. Фромма стала патологія нарцисизму, пов'язана із втратою людини раціонального судження (усе, що належить йому, переоцінюється, усе, що перебуває поза ним самим, недооцінюється), емоційною реакцією на критику об'єкта нарцисизма (озлобленість, вибухова лють або депресія), одержимістю манією величчя (потреба переробляти світ під себе таким чином, щоб він відповідав власному нарцисизму) [30]. У нарцисизмі він розрізняв дві форми — доброякісну (об'єктом нарцисизма є результат власних зусиль) і злаякісну (предметом нарцисизма служить не те, що людина робить або виробляє, а те, що він має, наприклад, власне тіло, зовнішній вигляд, багатство). У доброякісній формі нарцисизма є присутнім елемент корекції, у злаякісній – він відсутній. Проводячи різницю між індивідуальним і суспільним (груповим) нарцисизмом, Е. Фромм розглянув соціологічні функції останнього, пов'язані з доброякісними й злаякісними його формами. Потреба здійснювати творчі дії змушує вийти за межі вузького кола інтересів групи, що супроводжується розвитком доброякісного нарцисизма. Якщо ж об'єктом групового нарцисизма є сама група (її блиск, слава, колишні досягнення), то постійне зростання нарцисиченого орієнтування веде до розвитку злаякісної форми: «груповий нарцисизм «білих» або «арійців» може бути настільки ж злаякісним, як і екстремальний нарцисизм окремої людини» [50]. Як і при індивідуальному нарцисизмі симптомом патології суспільного нарцисизма є, на думку Е. Фромма, недолік об'єктивності й здатності до розумного судження. В історії є численні приклади, коли заперечення символів групового нарцисизма викликало лють, що межуює із божевіллям, а образа вождя, програва війна або втрата території, викликали почуття помсти, що веде до нових воєн [30]. Е. Фромм вважав, що, якщо в біологічному й соціальному відношенні нарцисизм у його доброякісній формі необхідний для виживання людини, то з погляду цінностей (духовно-етичної позиції) він призводить до конфлікту між розумом та любов'ю.

Згідно з психоаналітичною теорією, коли людина досягає повної зрілості, тоді вона звільняється як від індивідуального, так і від суспільного нарцисизму. Але оскільки існує, використовуючи термінологію З. Фрейда, первинний нарцисизм, то виникає питання: чи можливе подолання людиною «нарцисичного ядра» і чи є надія на те, що нарцисичне божевілля не призведе до загибелі людини? Відповідаючи на дане запитання, Е. Фромм відмічав, що, якщо не можна зменшити нарцисичну енергію в кожній людині, то можна змінити об'єкт, на який вона спрямована [30]. «Якщо предметом групового нарцисизма стане людство, увесь людський рід, а не окремий народ, окрема раса або окрема політична система, імовірно, можна багато чого досягти» [30]. Якби людина змогла ставитися до себе як до громадянина миру й пишалася б людством і його успіхами, то предметом її нарцисизму стало б людство, а не його окремі, суперечливі композити, що, у розумінні Е. Фромма, нерідко веде до патології нарцисизму.

На сучасні психоаналітичні уявлення про нарцисизм, нарцисичних пацієнтів і методи їхнього лікування помітний вплив здійснили ідеї, висвітлені в роботах О. Кернберга, Х. Кохута й інших психоаналітиків. У статтях О. Кернберга «Гранична організація особистості» і «Фактори в психоаналітичному лікуванні нарцисичних особистостей» розглядалися специфічні прояви такого типу пацієнтів, головною проблемою яких було порушення самооцінки в результаті порушення об'єктних відносин. Такі пацієнти відносяться до «нарцисичних особистостей» і характеризуються проявом сильної потреби в любові й милуванні з боку інших людей, високою думкою про самих себе й незвичайну потребу в повазі з боку інших, прагненням ідеалізувати одних людей (від яких очікують підтримки для свого нарцисизму) і нехтувати іншими (від яких нічого не чекають). Аналіз таких нарцисичних пацієнтів показує, що їхня зарозумілість, пихатість, холодність і жорстокість у дійсності є захистом від «паранояльних рис, що утворюються в результаті проєкції орального гніву – основного фундаменту їхньої психопатології».

Альфред Адлер [1] і психоаналітик Отто Ранк [18] писали про проблеми, які ми сьогодні відносимо до нарцисизму, але їхнє відсторонення від Фрейда призвело до того, що їхні роботи стали відомими не кожному психологу і психотерапевту. З самого початку ери психоаналізу досліджувалися люди, що мали проблеми із самоповагою. Цих пацієнтів було важко описати винятково в термінах потягів і несвідомого конфлікту (і звести їхню проблематику до базового розуміння неврозу). Їх було важко лікувати, опираючись на терапевтичну модель, засновану на конфлікті. Такому досвіду, очевидно, краще відповідала дефіцитарна модель: у внутрішньому житті подібних пацієнтів чогось бракує. Заклопотані тим, як вони сприймаються іншими, нарцисично організовані люди переживають глибинне почуття, що вони обмануті й недолюблені, нерідко відчувають самотність, а то й депресію. Можна чекати, що їм вдасться допомогти розвинути самоприйняття й поглибити їхні взаємини, якщо поширити динамічну психологію на області, які Фрейд тільки почав на той час зачіпати [16]. Розуміння нарцисизму покращилося завдяки увазі психоаналітиків до концепцій базової безпеки й ідентичності, концепції власного “Я” як альтернативи більш функціоналістської концепції Еґо; концепції регуляції самооцінки; концепції прихильності й сепарації; концепції затримки розвитку й дефіцитарності; концепції сорому. Багато пацієнтів Фрейда страждали від надлишку внутрішніх коментарів із приводу власних переваг і недоліків. Цей стан Фрейд став описувати як стан, що відображає “тверде супер-Еґо”. На противагу цьому, сучасні клієнти психоаналізу й психотерапії часто відчувають себе скоріше суб’єктивно порожніми, ніж переповненими критичними інтерналізаціями. Вони турбуються, що “не вписуються”, а не через те, що зраджують своїм принципам. Звернувшись за психологічною допомогою вони можуть безупинно міркувати про видимі достоїнства – красу, славу, багатство, або про прояв політичної благонадійності, але не про більш приховані аспекти своєї ідентичності й цілісності. “Імідж” заміняє сутність, і те, що Юнг назвав *персоною* [76] (представлення себе зовнішньому світу), стає більше живою й надійною, ніж реальна особистість.

У роботі “Комплекс Бога” психоаналітик Ернест Джонс описав тип людини, що характеризується ексгібіціонізмом, відчуженістю, емоційною неприступністю, фантазіями про всемогутність, переоцінкою своїх творчих здатностей і тенденцією засуджувати інших. Він описував цих людей як особистостей, що перебувають у континуумі здоров’я – від психотика до психічно здорової людини, відзначаючи, що “коли така людина стає душевнохворою, вона ясно й відкрито демонструє марення, що дійсно є Богом. Вона є прикладом того типу, який можна зустріти в будь-якій клініці” [15].

Інший психолог-психоаналітик Вільгельм Райх у книзі “Аналіз характеру” присвятив проблемі “фалічно-нарцисичного характеру”, описаного як “самовпевнений... гордовитий... енергійний, часто – гнітючою своєю манерою триматися..[той, хто] буде, як правило, вважати будь-яку атаку, що наближається, власне нападом” [21].

У міру продовження психоаналітичних досліджень стало зрозумілим, що явна грандіозність особистості є лише однією з форм того, що ми сьогодні розглядаємо як нарцисичну проблему або “розлад власного “Я”. Сучасні аналітичні концепції охоплюють безліч різних зовнішніх проявів ядерних проблем ідентичності й проблеми самоповаги. Психоаналітик Бурстен запропонував типологію нарцисичних особистостей, що включає в себе пристрасно-вимогливий, параноїдальний, маніпулятивний і фалічний нарцисичний варіанти [3]. Надалі багато психологів помітили, що в кожному марнолюбному й грандіозному нарцисі ховається заклопотана собою, сором’язлива дитина, а в кожному депресивному й самокритичному нарцисі ховається грандіозне бачення того, ким ця людина повинна б або могла би бути. Загальним для нарцисичних особистостей, що по-різному себе проявляють, є властиве їм внутрішнє почуття або страх, що вони “не підходять”; почуття сорому, слабості й свого низького положення. Їхня компенсаторна поведінка може сильно відрізнятися, але в остаточному підсумку завжди виявляється подібна заклопотаність.

Нарцисизм – це стан, якому колись давали дуже погані прогнози й вважали, що нарцисизм особливо важкий, тому що вважалось, що нарцисичний пацієнт не формує перенесення, яке можна проаналізувати.

Наприкінці 60–х років 20 століття психоаналітик Кохут почав публікувати цикл статей, у яких він показував як об’єктний світ для нарцисичної людини, характеризується тим, що Кохут назвав «self– об’єктами». Під останнім він розумів, що нарцис, що по суті, страждає від неймовірної проблеми з ідентичністю, бачить всі об’єкти не як реальні, але як уособлення «Я» або в так званій грандіозній, ексгібіційній або ж в ідеалізованій формі [9]. І ці два виміри Самості, ексгібіційна й грандіозна зраджують ідеалізованій Самості. Вони характеризували початок дослідження Кохутом нарцисизму. Зокрема, важливим для нього було усвідомлення того, що інтерпретація нарцисичної складової найчастіше буває марною або руйнівною й що замість цього більш важливою є емпатія. Великим внеском Кохута було розуміння цих переносів.

У статтях Х. Кохута «Форми й трансформації нарцисизму», «Психоаналітичне лікування нарцисичних розладів особистості: принципи систематичного підходу» і в його роботах «Аналіз Самості», «Відновлення Самості» [10] викладалися погляди на порушення первісної нарцисичної рівноваги дитини, виникнення в неї «грандіозної Самості» і ідеалізованого образу батьків, поява в процесі лікування нарцисичних переносів (ідеалізуючого й дзеркального), можливості й принципи лікування нарцисичних розладів [11]. Х. Кохут виходив з

того, що у ході лікування в пацієнтів можуть активізуватися допсихологічні фрагменти Самості, які здатні з'єднуватися з нарцисично сприйнятим уявленням про аналітика й породжувати ідеалізуюче й дзеркальне перенесення. Все це вимагає ретельного пророблення, оскільки в аналізі нарцисичних особистостей порушення рівноваги в рамках перенесення займають «центральну позицію стратегічної важливості, що відповідає місцю структурного конфлікту у звичайному невроті перенесення» [12].

Важливим аспектом у сучасних дослідженнях проблеми нарцисизму можна вважати і відкриття партеногенетичного комплексу. У зв'язку з цим є цікавими дослідження англійки Джуліет Мітчел [15], яка акцентує увагу на "партеногенетичному комплексі", що є результатом притаманного всім нам у дитинстві загального бажання не тільки мати дитину, але зачати і народити її без сторонньої допомоги. Вона припустила, що заборона цієї фантазії пов'язана із позицією матері (визначила як "закон матері", який забороняє партеногенетичні фантазії). "Це так, ніби мати сказала своїй дитині, хлопчикові чи дівчинці: "Ні, не маєш права завагітніти і народити дитину. Це можу зробити тільки я". Далі дослідниця пояснює різницю між хлопчиком і дівчинкою, а саме: "Якщо дитина погоджується з цією забороною і визнає втрату або відсутність того, що вона так сильно хотіла (якщо вона оплакує смерть бажання), то дівчинка одного дня може зайняти місце матері, але хлопчик мусить змиритися з думкою, що він ніколи не зможе народити дитину". На її думку, засудження матерів-одиначок у більшості суспільств є свідченням сили цього дитячого бажання. Як мати-одиначка може вважати, що її дитина партеногенетично зачата, так і будь-хто із батьків, що перебувають у нормальному гетеросексуальному шлюбі, можуть притримуватися тієї ж позиції. Таким чином, звертаючись до категорії несвідомого, можемо констатувати вагомість фалічного символу (пеніса) у психосексуальному розвитку обох статей. На думку Грюнберже фалос є символом *нарцисичної повноти*. У зв'язку з цим важливо відзначити, що структура будь-якого символу спрямована на те, щоб дати через кожне часткове явище цілісний образ певної об'єктивної реальності. Враховуючи таку специфіку символу Т.С. Яценко [35] було розроблено метод психоаналізу комплексу тематичних малюнків, який ґрунтується на багатозначності розуміння символіки. У своїх дослідженнях вона виходить з того, що смислова структура символу багатошаркова і розрахована на активну внутрішню роботу того, хто його сприймає, хто з ним працює та хто вміє враховувати його суперечливу природу. "Втягування" суб'єкта (автора психомалюнків) у процес інтерпретації дозволяє йому цілісно проникати в зміст образів та наочно пересвідчуватись у багатозначності символіки, яка покликана примиряти між собою непримиренні тенденції психіки, внутрішні суперечності. Останнє сприяє тому, що автор малюнків стає господарем своєї психіки через проникнення у зміст символів, внаслідок чого з'являється можливість усвідомити неусвідомлювані тенденції та розв'язати внутрішні суперечності.

Література:

1. Адлер А. Наука жить. - К., 1997. – 231 с.
2. Бaley Степан. З психології творчості Шевченка. Черкаси: БРАМА, 2001. – С.35.
3. Блюм Г. Психоаналитические теории личности / Перевод А.Б. Хавина. - М.: КСП, 1996. – 259 с.
4. Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты. — М.: REFL-book; Киев: Вак-лер, 1997. – 233 с.
5. Валь Г. Теория нарциссизма// Ключевые понятия психоанализа/ Пер. с нем. СПб.: Б&К, 2001. – С. 85-93.
6. Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии. — М.: Изд-во МГУ, 1982. - 280 с.
7. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии. М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 464 с.
8. Кохут Х. «Психоаналитическое лечение личностей: опыт систематического подхода»/Антология современного психоанализа/ т.1 М., 2000. – 320 с.
9. Кохут Х. Анализ самости: Систематический подход к лечению нарциссических нарушений личности/ Пер. с англ. М.: Когито-Центр, 2003. – 368 с.
10. Кохут Х. Восстановление самости/ Пер. с англ. М.: Когито-Центр, 2002. – 316 с.
11. Кохут Х. Общие замечания по поводу нарциссических переносов// Журнал практической психологии и психоанализа, 2002. – №3.
12. Кохут Х. Психоаналитическое лечение нарциссических расстройств личностей: опыт систематического подхода// Антология современного психоанализа/ Под ред. А.В. Россохина. М.: Институт психологии РАН, 2000. – С. 409-429.
13. Кутько И.И., Бондаренко Л.И., Петрюк П.Т. История психоанализа в Украине. – Х.: Основа, 1996. – 360 с.
14. Лапланш Ж., Понталис Ж.Б. Словарь по психоанализу/ Пер. с франц. М.: Высшая школа, 1996. - 623 с.
15. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
16. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика/ Понимание структуры личности в клиническом процессе: Пер. с англ. М.: Независимая фирма «Класс», 2003. – 480 с.
17. Марсон П. «25 ключевых книг по психоанализу». — Челябинск: Урал LTD, 1999. – 348 с.
18. Отто Ранк Миф о рождении героя. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997. – 252 с.

19. Психологический словарь. Под ред. А. В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М., 1990. – 607 с.
20. Психология бессознательного. Три очерка по теории сексуальности/ Пер. с нем. - М.: "Просвещение", 1990. – 533 с.
21. Райх В. Анализ характера: Пер. с англ. Е. Поле. — М: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — 528 с.
22. Ранк О. Миф о рождении героя // Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа. М. 1998. – 245 с.
23. Сигал Х., Белл Д. Теория нарциссизма в работах Фрейда и Кляйн// Журнал практической психологии и психоанализа. 2008. №4.
24. Ференци Ш. "Тело и подсознание. Снятие запретов с сексуальности". Под ред. П. С. Гуревича/ Пер. с нем. Д.Г. Копелянский, Л. Сувойчик. М.: Nota Bene, 2003. - 258 с.
25. Феррис П. Зигмунд Фрейд. — Минск: Попурри, 2001. – 432 с.
26. Фрейд З. О нарциссизме// Фрейд З. Я и Оно, Труды разных лет. Тбилиси: Мерани, 1991. Т.2. – С. 107-133.
27. Фрейд З. Психология сексуальности. – Изд-во Тарсевич С., «Прамеб» Минск, 1993. – 275 с.
28. Фрейд З. Психология сексуальности. – Изд-во Тарсевич С., «Прамеб» Минск, 1993. – 272 с.
29. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. - СПб., 1997. – 222 с.
30. Фромм Е. Миссия Зигмунда Фрейда. – М., 1996. – 141 с.
31. Фромм Е. «Душа человека» М., 1992. – 246 с.
32. Шварц-Салант Н. Нарциссизм и трансформация личности: психология нарциссических расстройств. М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 296 с.
33. Юнг К. Г. Архетип і символ. – М.: Ренесанс, 1991. – 304 с.
34. Юнг К.Г. Психология бессознательного. – М.: «Наука», 1989. – 320 с.
35. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.
36. Abraham K. A particular form of neurotic resistance against the psychoanalytic method, in Selected Papers on Psychoanalysis. New York: Brunner/ Mazel, 1979. – P. 303-311.

Резюме: Стаття присвячена дослідженню проблеми нарцисизму у глибинно-психологічному аспекті. Розкрито основні положення фрейдівського підходу до даної проблеми та аналіз сучасних психоаналітичних досліджень нарцисизму. **Ключові слова:** «Я», лібідо, нарцисизм, партеногенетичний комплекс.

Резюме: В статье представлены исследования проблемы нарциссизма в глубинно-психоаналитическом аспекте. Представлены основные положения фрейдовского подхода к данной проблеме и анализ современных психоаналитических исследований нарциссизма. **Ключевые слова:** «Я», либидо, нарциссизм, партеногенетический комплекс.

© 2012

Т. В. Богдан (м.Черкаси)

ДІАГНОСТИКА І КОРЕКЦІЯ В РІЗНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДАХ

Постановка проблеми. Згідно специфіки різних теоретичних підходів у психології, поняття діагностики та корекції набувають в кожному з них особливого розуміння, причому особливості застосування діагностики та корекції в кожному підході узгоджується з метою психологічної допомоги та баченням витоків порушень у психіці суб'єкта.

Тема статті потребує розкриття взаємозв'язку діагностики та корекції. У розрізі цього питання в поле зору потрапляє розмежування цих понять в баченні представників різних шкіл та напрямів психології. Відмінним є й бачення задач діагностики та корекції різними дослідниками. Зокрема, психоаналітична діагностика у З. Фрейда спрямована на виявлення детермінант неадаптивної поведінки, а корекція в психодинамічному ракурсі бачить за мету їх подолання через усвідомлення. Для К. Юнга головна задача діагностики полягає у з'ясуванні перешкод індивідуалізації, завдання корекції – подолання цих перешкод. Згідно з дослідженнями С. Грофа відкоригована особистість здатна вивільнити й використати глибинний потенціал психіки задля особистісного росту, що неможливо без прояснення «заборонених» бажань та особливостей проживання перинатального періоду.

Мета статті: дослідити особливості діагностики і корекції в різних психологічних парадигмах, виявити відмінності у трактуванні цих понять представниками різних теоретичних підходів.

Виклад основного матеріалу. Розкриття питання потребує чіткого розуміння понять «діагностика» і «корекція». У більшості словників психодіагностика розглядається як вимірювання індивідуальних психологічних рис особистості; галузь психології, яка розробляє методи виявлення особистісних рис. Її формування як